

e-ISSN: 2148-4899

Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Pamukkale University Journal of Divinity Faculty

Bahar/Spring, 2022, 9 (1), 297-322

**İBN ATIYYE'NİN NÜZÛL SEBEBİ RİVAYETLERİNİ YORUMLAMA YÖNTEMİ VE
TENKİDİ**

The Method of Interpreting Ibn Atiyyah's Asbāb Al-Nuzūl Narrations and His Criticism

Mustafa Cihad BAKKAL

Dr. Öğr. Üyesi Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri
Bölümü, Tefsir Bilim Dalı, mcbakkal@pau.edu.tr, ORCID: 0000-0002-3030-911X.

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types:	Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received:	13/04/2022
Kabul Tarihi / Accepted:	30/05/2022
Yayın Tarihi / Published:	30/06/2022
Cilt / Volume:	9
Sayı / Issue:	1
Sayfa/ Pages:	297-322

Atıf / Cite as: Bakkal, Mustafa Cihad. "İbn Atiyye'nin Nüzûl Sebebi Rivayetlerini Yorumlama Yöntemi ve Tenkidi" [The Method of Interpreting Ibn Atiyyah's Asbāb Al-Nuzūl Narrations and His Criticism]. *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi-Pamukkale University Journal of Divinity Faculty* 9/1(2022), 297-322. Doi: <https://www.doi.org/10.17859/pauifd.1103127>.

İntihal / Plagiarism: Bu makale, Ithenticate intihal tarama programı ile taranmıştır. Ayrıca iki hakem tarafından da incelenmiştir. / This article has been scanned with Ithenticate plagiarism screening program. Also this article has been reviewed by two referees.

www.dergipark.gov.tr/pauifd

2148-4899

Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (PAUİFD), 9 (1) 2022, 297-322
**İBN ATIYYE’NİN NÜZÛL SEBEBİ RİVAYETLERİNİ YORUMLAMA YÖNTEMİ VE
TENKİDİ***

Mustafa Cihad BAKKAL**

Öz

İbn Atıyye'nin *el-Muharrarü'l-Vecîz* adlı eseri tefsir tarihinin önemli kilometre taşlarından biridir. Bu eser, tefsirde zirve metinlerden biri olarak kabul gören Zemahşerî'nin *el-Keşşâfı* ile sıkça mukayese edilmiş ve bazı açılardan *el-Keşşâf*'tan daha üstün bir tefsir olduğu ileri sürülmüştür. Tefsirinde çok sayıda nüzûl sebebi rivayetine yer veren İbn Atıyye bu rivayetleri sadece nakletmekle yetinmemiş, zaman zaman rivayetleri tahlil edip değerlendirmeler yapmış, gerekli gördüğü bazı yerlerde ise rivayetlere yönelik tenkitler sunmuştur. Bu çalışmanın amacı, nüzûl sebebi rivayetlerine yönelik tahlil ve tenkitlerinden hareketle İbn Atıyye'nin hem dirayetinin boyutlarını gözler önüne sermek hem de tefsir tarihindeki yerini tespit etmektir. Araştırmanın nihayetinde tespit edebildiğimiz kadarıyla İbn Atıyye'nin tahlil ve tenkitlerinin büyük bir kısmının son derece özgün olduğu ve kendisinden sonraki müfessirler üzerinde önemli tesirler bıraktığı sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, İbn Atıyye, *el-Muharrarü'l-Vecîz*, *Esbâb-ı nüzûl*

The Method of Interpreting Ibn Atıyyah's *Asbâb Al-Nuzûl* Narrations and His Criticism

Abstract

Ibn Atıyyah's work *al-Muharrar al-Wajîz* is one of the most important milestones in the history of tafsir. This work has been frequently compared with Zamakhsharî's *al-Kashshâf*, which has been regarded as one of the highest-ranking texts in tafsir and is suggested that in certain aspects it is superior to *al-Kashshâf*. Ibn Atıyyah, who included many narrations of *asbâb al-nuzûl* in his tafsir, not only transmitted these narrations but also analyzed as well as evaluated them from time to time and presented criticisms of these narrations in some places where he deems necessary. This study aims to reveal the dimensions of Ibn Atıyyah's acumen and to determine his place in the history of tafsir, based on his analyses and criticisms of *asbâb al-nuzûl* narrations. At the end of the research, it was concluded that most of Ibn Atıyyah's analyses and criticisms were generally original and had significant effects on the exegetes to come afterwards.

Keywords: Tafsir, Ibn Atıyyah, *al-Muharrar al-Wajîz*, *Asbâb al-nuzûl*

Structured Abstract

Ibn Atıyyah (d. 546/1152) is one of the most important representatives of Andalusian school of tafsir. Although he has competence in different fields such as qiraat, Arabic language and literature, fiqh, kalam, hadith and history, it is his mastery in tafsir and his *al-Muharrar al-Wajîz fî Tafsîr al-Kitâb al-Azîz*

* Yazar makalede *Etik Kurul İzni* gerektirecek bir durum bulunmadığını ve bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir

** Dr. Öğr. Üyesi Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Tefsir Bilim Dalı, mcbakkal@pau.edu.tr, ORCID: 0000-0002-3030-911X

that brought him fame. From the moment it was written, this tafsir has gained a great reputation as it was frequently spoken of in scientific gatherings and has become one of the main reference works for many people who were interested in tafsir. As a matter of fact, Abū Hayyān (d. 745/1344) says that Ibn Atiyyah was the greatest exegete he had seen in the field of tafsir. Similarly, Ibn Taymiyyah (d. 728/661) states that in comparison to *al-Kashshāf*, *al-Muharrar al-Wajīz* is a much superior text in terms of the soundness of the narrations, avoiding innovations, and it is perhaps the most preferred tafsir text. In this work, Ibn Atiyyah touches on many issues about Quranic sciences and makes original comments. One of these sciences is *asbāb al-nuzūl*, which emerged in an early period to facilitate interpretation of the Quran correctly. When the work is examined, it is seen that there are many narrations of *asbāb al-nuzūl* narrated in it. Ibn Atiyyah demonstrates various ways in which one can approach these narrations. While he simply transmits most of the narratives directly without providing any explanation, he includes analyses and evaluations for some of them and criticizes others for various reasons. This article attempts to determine the place of Ibn Atiyyah in the history of tafsir with his comments and criticisms on the narrations of *asbāb al-nuzūl*. Although *al-Muharrar al-Wajīz* has been the subject of many books and academic studies which examine it from different aspects here and abroad, there is no independent study that deals with the author's approach to the narrations of *asbāb al-nuzūl* to the best of our knowledge. Thus, we decided to conduct such a study with the hope that it would contribute to the field. Our aim in the present work is not to deal with all aspects of Ibn Atiyyah's understanding of *asbāb al-nuzūl*. It goes without saying that such a research deserves a space of its own. This study focuses solely on the method of Ibn Atiyyah's interpretation of narrations of *asbāb al-nuzūl* and the criticisms he makes in that regard, and a single example for each subject matter is often regarded to be sufficient. However, in order to determine his place in the history of tafsir, his views and evaluations were examined in comparison with other tafsirs as much as possible. In summary, the following conclusions were reached as the findings of the present study: Ibn Atiyyah, in his work called *al-Muharrar al-Wajīz*, which has an important place in the history of tafsir, narrates a large number of narrations of *asbāb al-nuzūl* and displays various approaches to them. In this regard, on some occasions he tends to preponderate one over the other(s) from among the *asbāb al-nuzūl* narrations. While he sometimes explains the reason for his preponderance of one over the other(s), at other times he contends himself with just stating his preponderance. Instead of directly accepting the narrations of *asbāb al-nuzūl*, Ibn Atiyyah sometimes compares them with the narrations in the authentic sources and states that if there is a difference between the narratives, the authentic sources should be taken into consideration. One of the methods used by Ibn Atiyyah when interpreting the narrations of *asbāb al-nuzūl* is to regard the narrations to be general. In many places, in line with the general acceptance in the history of tafsir, Ibn Atiyyah takes into account the generality of the expression, not the specificity of the reason, and specifically notes that the legal rulings mentioned in the verses are applicable to all people in every period. Ibn Atiyyah, who does not content himself with only narrating the *asbāb al-nuzūl*, also scrutinizes some of the narrations. Although he does

not mention the chain of transmission of the narrations, he often only records the name of the first narrator, and as a natural consequence of this, he rarely resorts to the criticism of the chain of transmission. He makes textual analysis of some of the narrations and criticizes them for various reasons such as being in contradiction to Meccan-Medinan science, siyaq, the perception of the companions, and historical facts. In this respect, the work is a good example of tafsir where the rivayah and dirayah methods are used in a balanced way. When Ibn Atıyyah's criticisms of the narrations are compared with other tafsir sources, it is seen that most of these criticisms did not appear in the early works; but rather, they became included in the tafsirs following the Ibn Atıyyah period. This point demonstrates that *al-Muharrar al-Wajiz* is among the main sources of the science of tafsir, and that it contains original interpretations and have influenced the *tafsir* works written in the following period. In conclusion, let us state that in this study, Ibn Atıyyah's understanding of *asbâb al-nuzûl* has not been analyzed in detail, but only as an introduction to the subject, the method of interpreting the narrations and his criticisms have been emphasized generally. Therefore, it should be noted that a comprehensive study that examines the narrations of *asbâb al-nuzûl* narrated by Ibn Atıyyah in all aspects and systematically will contribute to the field.

Keywords: Tafsir, Ibn Atıyyah, *al-Muharrar al-Wajiz*, *Asbâb al-nuzûl*

GİRİŞ

İbn Atıyye (öl. 546/1152) Endülüs tefsir ekolünün en önemli temsilcilerinden biridir. Kıraat, Arap dili ve edebiyatı, fıkıh, kelam, hadis ve tarih gibi farklı alanlarda yetkinliğe sahip olmakla birlikte onu asıl şöhrete kavuşturan tefsire olan hakimiyeti ve bu alanda kaleme aldığı *el-Muharrarü'l-Veciz fi Tefsiri'l-Kitâbi'l-Aziz* adlı eseridir.¹ Söz konusu tefsir yazıldığı andan itibaren ilmî mahfillerde adından sıkça söz ettirerek büyük bir şöhrete kavuşmuş ve tefsirle ilgilenen pek çok kişinin temel referans kaynaklarından biri olmuştur. Nitekim Ebû Hayyân (öl. 745/1344), İbn Atıyye'nin tefsir ilminde gördüğü en büyük müfessir olduğunu söylerken² İbn Teymiyye (öl. 728/661) ise *el-Muharrarü'l-Veciz*'in, *el-Keşşâf*'tan rivayetlerin sıhhati

¹ İbn Atıyye ve tefsiri hakkında detaylı bilgi için bkz. Ebü'l-Fadl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr Süyûtî, *Tabakâtü'l-müfessirîn* (Kahire: Mektebetü Vehbe, 1396), 60-61; Muhammed Hüseyin Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn* (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2005), 1/206-210; Abdulhamit Birişik, "İbn Atıyye el-Endelüsî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/338-340; Ahmed b. Muhammed Ednevî, *Tabakâtü'l-müfessirîn* (Medine: Mektebetü'l-Ülûm ve'l-Hikem, 1997), 175-177; İdris Erdem, *İbn 'Atıyye'nin "el-Muharraru'l-Veciz fi Tefsiri'l-Kitâbi'l-Aziz" Adlı Eserinin Dil Özellikleri* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014), 24-141; Rifat Ablay, *İbn Atıyye Tefsirinde Kıraat Olgusu* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019), 1-45.

² Muhammed b. Yûsuf el-Endelüsî Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1993), 1/114.

ve bidatlerden uzak durma bakımından çok daha üstün bir metin olduğunu ve belki de en çok tercih edilen tefsir metni olduğunu belirtmektedir.³

İbn Atıyye söz konusu eserinde Kur'ân ilimlerine dair birçok meseleye temas etmiş ve özgün yorumlarda bulunmuştur.⁴ Bu ilimlerden biri de Kur'ân-ı Kerîm'in doğru şekilde anlaşılabilmesi için erken dönemde ortaya çıkan esbâb-ı nüzûldür.⁵ Eser incelendiğinde içerisinde çok sayıda nüzûl sebebi rivayetinin nakledildiği görülmektedir. İbn Atıyye söz konusu rivayetlere yönelik farklı yaklaşımlar sergilemektedir. Rivayetlerden büyük bir kısmını herhangi bir açıklama yapmaksızın doğrudan nakledip geçerken bazılarını ilişkin tahlil ve değerlendirmelere yer vermekte, bazılarını ise farklı gerekçeler ileri sürerek tenkit etmektedir. Bu makalede esbâb-ı nüzûl rivayetlerine yönelik yorum ve tenkitleriyle İbn Atıyye'nin tefsir tarihinde hangi noktada durduğu tespit edilmeye çalışılmıştır.

el-Muharrarü'l-Vecîz yurtiçi ve yurtdışında farklı yönleriyle pek çok kitap ve akademik çalışmaya konu olmasına rağmen⁶ tespit edebildiğimiz kadarıyla onun esbâb-ı nüzûl rivayetlerine yaklaşımını ele alan müstakil bir çalışma mevcut değildir. Alana katkı sağlayacağı düşüncesiyle böyle bir çalışma yapmaya karar verilmiştir.

Çalışmadaki amacımız, İbn Atıyye'nin esbâb-ı nüzûl anlayışını tüm yönleriyle ele almak değildir. Böyle bir araştırmanın makale boyutlarını aşacağı malumdur. Bu çalışmada İbn Atıyye'nin sadece nüzûl sebebi rivayetlerini yorumlama yöntemi ve tenkitleri üzerinde durulmuş ve çoğu zaman konularla ilgili tek örnek vermekle yetinilmiştir. Bununla birlikte tefsir tarihindeki yerini tespit edebilmek maksadıyla görüş ve değerlendirmeleri mümkün olduğunca diğer tefsirlerle mukayeseli bir şekilde incelenmiştir.

³ Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm İbn Teymiyye, *el-Fetâva'l-kübrâ* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987), 5/85.

⁴ Enise Kutlu, *İbn Atıyye'nin el-Muharrerü'l-Vecîz Adlı Eserinde Kur'an İlimlerine Yaklaşımı* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2007), 10-90.

⁵ Esbâb-ı Nüzûl hakkında detaylı bilgi için bkz. Muhammed b. Abdullah b. Burhân Zerkeşî, *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân* (Kahire: Dâru't-Turâs, 1984), 1/22-34; el-Mekkî İbn Akîle, *ez-Ziyâde ve'l-ihsân fî ulûmi'l-Kur'ân* (Birleşik Arap Emirlikleri: Câmiatü's-Şârîka, 2006), 1/291-310; Muhammed Abdülazîm Zürkânî, *Menâhilü'l-irfân fî ulûmi'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru'l-Marife, 2005), 1/101-128; Muhsin Demirci, "Esbâb-ı Nüzûl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/360-362; Mustafa Cihad Bakkal, *Mâtürîdî'nin Te'vilâtü'l-Kur'ân Adlı Eserinde Esbâb-ı Nüzûl* (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018), 30-40.

⁶ Detaylı liste için bkz. Erdem, *İbn 'Atıyye'nin "el-Muharraru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-'Azîz" Adlı Eserinin Dil Özellikleri*, 54-58; Ablaý, *İbn Atıyye Tefsirinde Kıraat Olgusu*, 9-13.

1. Rivayetleri Yorumlama Yöntemi

Esbâb-ı nüzûl rivayetlerine ilişkin tahlil ve değerlendirmeleri bir bütün olarak incelendiğine İbn Atıyye'nin bu rivayetleri farklı şekillerde yorumladığı görülür. Öncelikle o, birden fazla rivayet naklettiği kimi yerlerde rivayetler arasında tercih belirtir. Bazen ise sahih rivayetlere itibar edilmesi gerektiğini özellikle vurgular. Çoğu zaman âyetin manasını tahsis eden nüzûl sebebi rivayeti nakletmesine rağmen âyetin umuma hamledilmesi gerektiğine işaret eder. Ayrıca nadiren de olsa rivayetleri delil olarak kullanır. Burada İbn Atıyye'nin nüzûl sebeplerine yönelik söz konusu farklı yaklaşımlarından bahsedilecektir.

1.1. Tercih Belirtmesi

İbn Atıyye zaman zaman naklettiği nüzûl sebebi rivayetleri arasında tercihe yönelir. Bu gibi yerlerde çoğu zaman tercih gerekçesini açıklarken bazen ise herhangi bir açıklama yapmadan sadece tercih belirtmekle yetinir.

Tercih gerekçesini açıklamadığı yerlere bir örnek verecek olursak وَلَا يَأْتِلْ أَوْلُو الْفَضْلِ مِنْكُمْ وَالسَّعَةِ أَنْ يُؤْتُوا أُولِي الْقُرْبَىٰ وَالْمَسَاكِينَ وَالْمُهَاجِرِينَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَلْيَعْفُوا وَلْيَصْفَحُوا أَلَا تُحِبُّونَ أَنْ يَغْفِرَ اللَّهُ لَكُمْ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ “İçinizden varlık ve servet sahibi kimseler yakınlarına, düşkünlere ve Allah yolunda hicret edenlere (kendi mallarından bir şey) vermeyeceklerine yemin etmesinler. Onlar affetsinler, vazgeçip iyi muamelede bulunsunlar...”⁷ âyetinde böyle bir metot takip eden İbn Atıyye öncelikle âyete ilişkin iki nüzûl sebebi rivayetine yer verir. Meşhur olduğunu söylediği ilk rivayete göre âyet, Hz. Ebu Bekir'in ifk hadisesi hakkında konuşan Mistah'a bir daha asla infakta bulunmayacağına dair yemin etmesi üzerine nâzil olmuştur.⁸ Diğer rivayete göre ise bir grup Müslümanın ifk hadisesi hakkında söz söyleyenlerle bağlarını koparmaları ve “Allah'a yemin olsun ki Hz. Aişe hakkında ileri geri konuşan herkes ile ilişkimizi keseceğiz.” demeleri üzerine inmiştir.⁹ Rivayetleri bu şekilde nakleden İbn Atıyye, ilk rivayetin daha sahih olduğunu belirtir fakat tercih sebebine ilişkin herhangi bir açıklama yapmaz.¹⁰

İbn Atıyye kimi zaman tercih sebebini belirtmese bile görüşün cumhura ait olduğunu özellikle vurgular. Nitekim قَالَ لَهُمُ النَّاسُ إِنَّ النَّاسَ قَدْ جَمَعُوا لَكُمْ فَاخْشَوْهُمْ فَزَادَهُمْ إِيمَانًا وَقَالُوا... “Onlar öyle... فَانْقَلَبُوا بِنِعْمَةٍ مِنَ اللَّهِ وَفَضْلٍ لِّمَنْ تَمَسَّهُمْ سُوءٌ وَاتَّبَعُوا رِضْوَانَ اللَّهِ وَاللَّهُ ذُو فَضْلٍ عَظِيمٍ..

⁷ Kur'an-ı Kerim Meâli, çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009). en-Nûr 24/22.

⁸ Benzer rivayetler için bkz. Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh* (Beyrut: Dâru Tavki'n-Necât, 2001), “Eymân”, 18 (hadis no: 66679). Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr Taberî, *Câmi'u'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân* (Mısır: Dâru Hicr, 2001), 17/224.

⁹ Benzer rivayetler için bkz. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 17/225-226; Ebü's-Senâ Şihâbüddîn Mahmûd b. Abdillâh Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî fî tefsîri'l-Kur'âni'l-azîm ve's-seb'î'l-mesânî* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, ts.), 18/125.

¹⁰ Ebû Muhammed Abdülhak b. Galib el-Endelüsî İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-azîz* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2016), 4/172-173. Benzer bir misal için bkz. İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-vecîz*, 5/329-330.

kimselerdir ki, halk kendilerine, “İnsanlar size karşı ordu toplamışlar, onlardan korkun” dediklerinde, bu söz onların imanını artırdı ve “Allah bize yeter, O ne güzel vekildir!” dediler. Bundan dolayı Allah’tan bir nimet ve lütufla kendilerine hiçbir fenalık dokunmadan geri döndüler ve Allah’ın rızasına uydular. Allah, büyük lütuf sahibidir.”¹¹ âyetlerinde böyle bir yaklaşım sergiler. O, öncelikle âyetlerin nüzûl sebebine ilişkin iki farklı görüşe yer verir. Bunlardan ilkinde ve cumhurun da kabul ettiği görüşe göre âyetler, Uhud savaşı sonrası gerçekleştirilen Hamrâülesed Gazvesi¹² hakkındadır.¹³ Mücahid’in şaz olarak naklettiği diğer görüşe göre ise bu âyetler, Bedr-i Suğra (Küçük Bedir)¹⁴ hakkında nâzil olmuştur.¹⁵ Bu bilgileri naklettikten sonra tercihte bulunan İbn Atıyye, doğru olan görüşün cumhura ait, âyetlerin Hamrâülesed Gazvesi hakkında nâzil olduğunu ifade eden görüş olduğunu belirtir.¹⁶

Konuyla ilgili kaynaklara bakıldığında benzer değerlendirmelere rastlanmak mümkündür. Nitekim Taberî (öl. 310/922) iki farklı görüşü ve bunlarla ilgili rivayetleri naklettikten sonra bu âyetlerin Hamrâülesed gazvesi hakkında indiğini ifade eden görüşün daha sahih ve âyetlerin nazmına daha uygun olduğunu gerekçeleriyle birlikte ispat etmeye çalışır.¹⁷ Dolayısıyla İbn Atıyye’nin burada Taberî’nin görüşünü benimsediği söylenebilir.

Öte yandan İbn Atıyye nüzûl sebebi rivayetleri arasında tercih belirtirken bazen tercih sebebinin de açıklar ve bu bağlamda Mekki-Medenî bilgisine uygunluk¹⁸, rivayetin âyetin metniyle örtüşmesi (metin-nass uyumu)¹⁹ ve siyaka uygunluk gibi farklı gerekçeler ileri sürer. Burada konuyu uzatmamak adına sadece siyaka uygunluk sebebiyle tercih belirttiği bir örneği zikredeceğiz.

İbn Atıyye *يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لِمَ تَقُولُونَ مَا لَا تَفْعَلُونَ* “Ey iman edenler! Yapmayacağınız şeyleri niçin söylüyorsunuz?”²⁰ âyetinin nüzûl sebebine ilişkin üç farklı rivayet nakleder. İlk rivayete göre âyet, Allah’a en sevimli olan ameli öğrenmek isteyen bir grup (Müslüman) hakkında nâzil olmuştur. Bu isteklerinin üzerine Allah cihadı farz kılmış ve kendi yolunda kenetlenmiş bir yapı gibi savaşanları sevdiğini haber vermiş, bazıları bundan hoşlanmamış ve Uhud günü savaştan kaçmışlar, bu nedenle

11 Âl-i İmrân 3/173-174.

12 Detaylı bilgi için bkz. İbrahim Sarıçam, “Hamrâülesed Gazvesi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/488-499.

13 İlgili rivayetler için bkz. Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 6/245-249; Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-muhît*, 3/124.

14 Bu seferin diğer adı Bedrü’l-Mev’id’dir. Bilgi için bkz. Mustafa Fayda, “Bedrü’l-Mev’id”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/335.

15 İlgili rivayetler için bkz. Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 6/250-252; Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-muhît*, 3/124.

16 İbn Atıyye, *el-Muharrerü’l-vecîz*, 1/543.

17 Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 6/252-253.

18 Örnek için bkz. İbn Atıyye, *el-Muharrerü’l-vecîz*, 4/353-54.

19 İbn Atıyye, *el-Muharrerü’l-vecîz*, 2/124-125.

20 es-Saff 61/2.

Allah da bu âyetle onları kınamıştır.²¹ İkinci rivayete göre âyet, bir grup Müslüman gencin savaşta yapmadıkları şeyleri yapmış gibi anlatmaları üzerine nâzil olmuştur.²² Üçüncü rivayete göre ise âyet münafıklar hakkındadır. Şöyle ki; Müminlere “Biz sizinle beraberiz.” diyen fakat iş fiiliyata gelince aksine davranışlar sergileyen münafıkları kınamak için nâzil olmuştur.²³ İbn Atıyye'ye göre bu rivayet ancak nifaklarını açığa vurmadıkları için âyette münafıklara mümin şeklinde hitap edildiği varsayımıyla kabul edilebilir. Anlaşıldığı kadarıyla o, bu açıklamasıyla âyetin zahirinde geçen mümin lafzıyla rivayetteki münafık ifadesini uzlaştırmaya çalışmakta, ancak böyle bir yorumla rivayet ile âyet arasındaki uyumsuzluğun giderilebileceğine işaret etmektedir. Her ne kadar bu teville söz konusu rivayeti izah etmek mümkün olsa da İbn Atıyye'ye göre bu görüş pek makul değildir. Zira bu değerlendirmelerinin ardından rivayetler arasında tercihe yönelen İbn Atıyye, sonraki âyette cihat ve savaştan bahsedilmesinden dolayı ilk rivayetin tercihe şayan olduğunu ifade eder.²⁴

Anlaşılan o ki ilk rivayette Allah'a en sevimli gelen amelin Allah yolunda cihat ve savaş olduğundan bahsedilmesi, 4. âyette de Allah'ın kendi yolunda savaşanları sevdiğinin açıklanması, âyetin siyakıyla olan uyumundan dolayı İbn Atıyye'yi bu rivayeti tercihe sevk etmiştir.²⁵

Konuyla ilgili diğer kaynaklara bakıldığında Taberî'nin benzer nüzûl sebeplerini naklettiği ve bunlar arasından birinci rivayeti tercih ettiği görülür. Fakat Taberî'nin tercih sebebi olarak ön plana çıkardığı husus İbn Atıyye'nin aksine siyak değil, metin-nass uyumsuzluğudur. Ona göre âyet eğer üçüncü rivayette ifade edildiği üzere münafıklar hakkında inmiş olsaydı âyette onlardan müminler şeklinde bahsedilmezdi. Bu da, âyetin münafıklar ile ilgili olmadığını bir göstergesidir. Bunun yanı sıra Taberî, İbn Atıyye'nin herhangi bir görüş belirtmediği ikinci rivayete de şüpheyle yaklaşır. Ona göre sahabe kasten yalan söylemekle itham edildiği için bu rivayet de âyetin nüzûl sebebi olmaya uygun değildir.²⁶

İbn Âşûr (öl. 1973) söz konusu rivayetlerin tamamını naklettikten sonra ilk rivayetin daha açık ve âyetin nazmına daha uygun olduğunu belirtir.²⁷ Dolayısıyla

²¹ Benzer rivayetler için bkz. Taberî, *Câmi'ü'l-beyân*, 22/206-208; Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2002), 9/302; Ebü'l-Hasen Ali b. Ahmed Vâhidî, *Esbâbu nüzûli'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1991), 447.

²² Lafzen olmasa da manen benzer rivayetler Taberî'de geçmektedir (Taberî, *Câmi'ü'l-beyân*, 22/208-209.). Ebû Hayyân ve Âlûsî ise bu rivayeti lafzen nakletmektedir (Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 8/258; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, 28/83.).

²³ Ebû Hayyân ve Âlûsî bu rivayeti yakın lafızlarla kaydetmektedir. Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 8/258; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, 28/83.

²⁴ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-vecîz*, 5/301.

²⁵ İbn Atıyye'nin siyaka uygunluk nedeniyle tercihe yöneldiği farklı bir örnek için bkz. İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-vecîz*, 2/166.

²⁶ Detaylı bilgi için bkz. Taberî, *Câmi'ü'l-beyân*, 22/209.

²⁷ Muhammed Tâhir İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr* (Tunus: Daru't-Tûnusiyye li'n-Neşr, 1984), 28/172.

onun tercih sebebi, İbn Atıyye'den farklı olarak âyet metniyle rivayet arasındaki uyumdur. Bir başka ifadeyle metin-nass uyumudur.

Burada son olarak şunu da ifade etmek gerekir ki İbn Atıyye bazen ise rivayetler arasında değil de rivayet ile kendi görüşü arasında bir tercih yapar ve kendi görüşünü rivayete önceler. Bu tür yerler İbn Atıyye'nin dirayetini ne derece etkin kullandığını göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Mesela *وَإِذَا ذُكِرْتِ رَبِّكَ فِي الْقُرْآنِ وَخُدُّهُ وَلَوْ أَعْلَىٰ أَدْبَارِهِمْ نُفُورًا...* "*Sen, Kur'an'da Rabbinin birliğini yâdettiğinde onlar, gerisin geri dönüp giderler.*"²⁸ âyetinde böyle bir durum söz konusudur. Öncelikle ilgili âyette, Hz. Peygamber'in Kur'an'da yer alan Allah'ın birliğine dair âyetleri zikrettiğinde ilahlarını ret manasına geldiğinden inanmayanların bu âyetleri işitmek için arkalarına dönüp kaçtıklarının haber verildiğini ifade eden İbn Atıyye ardından şöyle bir nüzûl sebebine yer verir:

"Kureyşin ileri gelenleri Ebû Talib'i ziyarete gitmişlerdi. O sırada Hz. Peygamber (s.a.s.) onların yanına geldi ve Kur'an okudu. Tevhit ile ilgili âyetlere geldiğinde 'Ey Kureyş topluluğu! Allah'tan başka ilah yoktur deyin. Bu söz sayesinde hem Araplara sahip olur hem de Arap olmayanları kendinize itaat ettirirsiniz.' dedi. Bunun üzerine arkalarını dönüp kaçtılar, sonrasında da âyet nâzil oldu."²⁹

Bu rivayeti naklettikten sonra şöyle bir yorumda bulunur:

"Âyetin, Hz. Peygamber'in tevhit ile ilgili bölümleri okuduğu esnada kaçanların halini vafediyor olması, daha açık ve lafızla daha uyumludur."³⁰

Âyetin lafzında inanmayanların, Hz. Peygamber'in tevhit ile ilgili Kur'an bölümlerini okuduğu esnada kaçtıkları ifade edilirken rivayette ise Hz. Peygamber'in tevhide dair âyetleri okuyup onlara yaptığı teklif sonrası âyetin nâzil olduğu haber verilmektedir. Dolayısıyla rivayete göre inanmayanların kaçma sebebi Hz. Peygamber'in okuduğu tevhit âyetleri değil, sonradan yaptığı tekliftir. Bu ince ayrıntıya dikkat çeken İbn Atıyye, rivayette anlatılanların âyet metniyle örtüşmediğini düşünmekte ve bu nedenle âyetin lafzından ulaştığı manayı nüzûl sebebi rivayetine tercih etmektedir.

Konuyla ilgili diğer kaynaklara bakıldığında Ebû Hayyân'ın da rivayet hakkında benzer değerlendirmelere yer verdiği görülmektedir.³¹

1.2. Sahih Rivayetlere/Kaynaklara İtibar Etmesi

İbn Atıyye bazen bir nüzûl sebebi rivayetini naklettikten sonra sahih rivayetlerde olayın farklı şekilde anlatıldığını söyleyerek bu rivayetlerin esas

²⁸ el-İsrâ 17/46.

²⁹ Benzer bir rivayet Mukâtil tarafından nüzûl sigası olmaksızın nakledilmektedir. Ebü'l-Hasen Mukâtil b.Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân* (Beyrut: Müessesetü't-Târîhi'l-Arabî, 2002), 2/534.

³⁰ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-vecîz*, 3/460.

³¹ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 6/39.

alınması gerektiğine işaret eder. Sözelimi *إِنَّا أَنْزَلْنَا التَّوْرَةَ فِيهَا هُدًى وَنُورٌ يَخُكُّمُ بِهَا النَّبِيُّونَ الَّذِينَ أَسْلَمُوا* ...*لِلَّذِينَ هَادُوا وَالرَّيْبَانِيُونَ وَالْأَخْبَارُ...* “Şüphesiz Tevrat’ı biz indirdik. İçinde bir hidayet, bir nur vardır. (Allah’a) teslim olmuş nebler, onunla yahudilere hüküm verirlerdi. Kendilerini Rabb’e adanmış kimseler ile âlimler de öylece hükmederlerdi...”³² âyetine ilişkin naklettiği nüzûl sebebi rivayetine yönelik değerlendirmelerinde böyle bir noktaya temas eder. Nitekim İbn Atıyye’nin âyette geçen rabbânî ve ahbâr ile kimlerin kastedildiğine ilişkin Süddî’den naklettiği bir rivayette, bu kişilerin İbn Sûriyâ’nın iki oğlu olduğu, birinin âlim, diğeri ise kendini Rabbe adadığı, Hz. Peygamber’in, Tevrat’ta geçen bir konu ile ilgili soru sorduğunda sadece orada yer alan hükümleri haber vereceklerine dair onlardan söz aldığı, recm âyetini sorduğunda onların Tevrat’ta geçtiği şekliyle konuyla ilgili bilgi verdikleri, bunun üzerine ilgili âyetin nâzil olduğu ifade edilmektedir.³³

Rivayete bu şekilde yer veren İbn Atıyye sonrasında bu konunun tartışmalı olduğunu, bu rivayette anlatılanların aksine sahih olan rivayete göre İbn Sûriyâ’nın iki oğlunun ve diğer yahudilerin Tevrat’ta geçen recm emrini inkar ettiklerini, sonrasında ise Abdullah b. Selâm’ın meselenin aslını ortaya koyarak onları rezil ettiğini belirtir.³⁴

Görüldüğü üzere İbn Atıyye burada herhangi bir kaynak ismi zikretmeksizin sahih rivayette zikredilen bilgilerin naklettiği nüzûl sebebi rivayetiyle farklılık arz ettiğini dikkat çekmekte ve böylece esbâb-ı nüzûl rivayetlerini doğrudan kabul etmeyip sahih rivayetlere arz etmek gerektiğine vurgu yapmaktadır. Konuyla ilgili kaynaklara göz atıldığında İbn Atıyye’nin atıf yaptığı benzer bir rivayetin Buhârî³⁵ (öl. 256/870) ve Müslim’de³⁶ (öl. 261/875) geçtiği görülür.³⁷ Bu kaynaklarda İbn Atıyye’nin belirttiği üzere yahudilerin hile yaparak gerçeği saklamaya çalıştığı bunun üzerine orada bulunan Abdullah b. Selâm’ın yahudilerin oyunu bozduğu ifade edilir. Fakat burada İbn Atıyye’nin verdiği bilginin aksine söz konusu rivayetlerde

³² el-Mâide 5/44.

³³ Bu rivayet neredeyse aynı lafızlarla Taberî’de geçmektedir. Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 8/452.

³⁴ İbn Atıyye, *el-Muharrerü’l-vecîz*, 2/195-196.

³⁵ Buhârî, “Menâkıb”, 26 (Hadis no: 3635).

³⁶ Ebü’l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim, *Sahîhu Müslim* (Riyad: Dâru Taybe, 2006), “Hudûd”, 26.

³⁷ Müslim’de geçen rivayet şu şekildedir: Abdullah ibn Ömer’den nakledildiğine göre Hz. Peygamber’e zina eden yahudi bir erkek ile yahudi bir kadın getirildi. Bunun üzerine Hz. Peygamber bulunduğu yerden ayrılp yahudilerin yanına gitti ve onlara “Siz Tevrat’ta zina edenlerle ilgili ne hüküm buluyorsunuz?” dedi. Onlar da “Biz zina eden erkek ile kadının yüzünü karartır, yüzleri birbirlerine ters olacak şekilde bir hayvanın üzerine bindiririz ve onlar bu halde insanlar arasında dolaştırılır.” dediler. Resûlullah “Eğer doğru söylüyorsanız Tevrat’ı getirin.” dedi. Onlar da Tevrat’ı getirip okumaya başladılar. Recm âyetine geldiklerinde okuyan genç, elini âyetin üzerine koyup (recm âyetini okumayarak) öncesini ve sonrasını okudu. O sırada Resûlullah ile birlikte olan Abdullah b. Selâm Hz. Peygamber’e “Ona emret elini kaldırsın.” dedi. Genç elini kaldırdı. Bir de baktılar ki elinin altında recm âyeti var. Bunun üzerine Resûlullah (s.a.v.) bu iki yahudinin recmedilmesini emretti. Müslim, “Hudûd”, 26.

İbn Sûriyâ veya oğullarından bahsedilmediğini belirtmek gerekir. Buhârî recm âyetini gizleyen kişinin yahudilerden biri olduğunu, Müslim ise bir genç olduğunu söylemekle yetinir bu kişinin kim olduğuna dair detaya yer vermez. Konuyla ilgili şerhlerde ise recm âyetini gizleyen bu kişinin Abdullah b. Sûriyâ (İbn Sûriyâ) olduğu ifade edilir.³⁸ Ahmed b. Hanbel (öl. 241/855) ve İbn Hibbân (öl. 354/965) ise benzer muhtevaya sahip bir rivayeti İbn Sûriyâ'nın adını zikrederek nakleder.³⁹ Dolayısıyla sahih kaynaklara göre Abdullah b. Selâm'ın rezil ettiği kişi(ler) İbn Sûriyâ'nın iki oğlu değil İbn Sûriyâ'nın bizzat kendisidir. Sonuç olarak her ne kadar kitap veya müellif ismi zikretmese de İbn Atıyye'nin burada sahih rivayetler ifadesiyle İslam dünyasında şöhret bulmuş Buhârî, Müslim gibi sahih hadis kitaplarında geçen rivayetleri kastettiği ve tartışmalı konularda bu kaynakları esas aldığı anlaşılmaktadır.⁴⁰

İbn Atıyye'nin *فَلَا وَرَبِّكَ لَا يُؤْمِنُونَ حَتَّىٰ يُحَكِّمُوكَ فِيمَا شَجَرَ بَيْنَهُمْ ثُمَّ لَا يَجِدُوا فِي أَنفُسِهِمْ حَرَجًا مِّمَّا قَضَيْتَ وَيُسَلِّمُوا تَسْلِيمًا* “Hayır! Rabbine andolsun ki onlar, aralarında çıkan çekişmeli işlerde seni hakem yapıp, sonra da verdiği hükme, içlerinde hiçbir sıkıntı duymaksızın, tam bir teslimiyetle boyun eğmedikçe iman etmiş olmazlar.”⁴¹ âyetinin tefsirini yaparken nüzûl sebebi rivayeti ile ilgili bir tartışmada bizzat ismini zikrederek Buhârî’de geçen rivayeti öncelemesi yukarıdaki görüşümüzü destekler mahiyettedir. Rivayete göre âyet, bahçelerini sulama hususunda Zübeyir b. Avvam ile anlaşmazlığa düşen bir adam hakkında nâzil olmuştur. Özetle belirtmek gerekirse Hz. Peygamber (s.a.v.) söz konusu iki kişinin yaşadıkları anlaşmazlık üzerine bir hüküm beyan ederek suyu önce Zübeyr’in kullanmasını, sonra da komşusuna göndermesini istemiş, fakat adam bu hükme sinerlenip Hz. Peygamber’e hitaben “Halanın oğlu olduğu için mi böyle bir hüküm veriyorsun.” şeklinde yakışık almayan bir söz sarf etmiş ve bu olay üzerine âyet nâzil olmuştur.⁴² Rivayeti naklettikten sonra bu kişinin kimliğine dair yapılan tartışmalara temas eden İbn Atıyye öncelikle iki görüş zikreder. Bu kişi, ya Bedir’e katılan ensardan bir adam ya da Hâtib b. Ebî Beltea’dır. Her iki görüşe de katılmadığı anlaşılan İbn Atıyye, konuyla ilgili Buhârî’de geçen başka bir bilgiyi esas aldığını şu cümlesiyle ortaya koyar: “Sahih olan, bu kişinin Buhârî’de de geçtiği üzere ensardan bir adam olmasıdır.”⁴³ Dolayısıyla İbn Atıyye’ye göre bu kişi Hâtib b. Ebî Beltea olamayacağı gibi Bedir’e katılan ensardan bir adam da olamaz. Zira Buhârî rivayetinde sadece ensardan bir adam ifadesi geçer bu kişinin Bedir’e katılıp

³⁸ Ebû Muhammed Mahmud b. Ahmed b. Mûsâ Bedrüddîn Aynî, *‘Umdetü’l-kârî Şerhu Sahîhi’l-Buhârî* (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, ts.), 16/161; Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr Kastallânî, *İrşâdü’s-sârî li-Şerhi Sahîhi’l-Buhârî* (Mısır: el-Matbaatü’l-Kübrâ el-Emîriyye, 1323), 6/74.

³⁹ Ebû Hâtim Muhammed İbn Hibbân, *Sahîhu İbn Hibbân*, thk. Şuayb el-Arnâvut (Beyrut: Müessesetü’r-Risale, ts.), 10/280 (No. 4435).

⁴⁰ İbn Atıyye’nin sahih kaynaklarda geçen rivayetleri esas aldığını gösteren benzer bir misal için bkz. İbn Atıyye, *el-Muharrerü’l-vecîz*, 1/343.

⁴¹ en-Nisâ 4/65.

⁴² Benzer bir rivayet için bkz. Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 7/201-202.

⁴³ İbn Atıyye, *el-Muharrerü’l-vecîz*, 2/75.

katılmadığına dair bir bilgi yer almaz. İbn Atıyye buradaki yaklaşımıyla tartışmalı meselelerde Buhârî gibi sahih kaynaklarda zikredilen bilgilere itibar edilmesi gerektiğine işaret etmektedir.

1.3. Umuma Hamletmesi

İbn Atıyye tefsir tarihindeki genel yaklaşıma uygun olarak belli kişi(ler) veya olay üzerine nâzil olan bir âyetin manasının veya hükmünün, söz konusu kişi ya da olaya hasredilemeyeceğini ifade etmek için pek çok yerde ilgili nüzûl sebebi rivayetini naklettikten sonra âyetin umumi manada anlaşılması gerektiğine dikkat çeken cümlelere yer verir.⁴⁴ Bu gibi yerlerdeki açıklamaları bir bütün olarak incelendiğinde şöyle bir vurgu ön plana çıkar: Esbâb-ı nüzûl rivayetlerinde asıl olan, kişiler değildir. Bilakis, kişilerin sahip olduğu sıfatlar ve yaptıkları davranışlardır. Bu nedenle âyet nâzil olduktan sonra benzer davranışları sergileyen herkes âyetin kapsamına dahil olur. Öte yandan hükmün ortaya çıkmasına vesile olması dışında anlatılan olayların da pek bir önemi yoktur. Asıl olan, yaşanan hadiseler sonrasında ortaya konan hükümdür ve bu hüküm, kıyamete kadar herkesi bağlar.

İbn Atıyye'nin meseleye genel bakışını bu şekilde kısaca ortaya koyduktan sonra şimdi konuyla ilgili bir misal verelim. Burada وَالَّذِينَ اجْتَنَبُوا الطَّاغُوتَ أَنْ يَعْبُدُوهَا وَأَنَابُوا إِلَى اللَّهِ *Tâğut'a kulluk etmekten kaçınıp, Allah'a yönelenlere müjde vardır. O halde, kullarımı müjdele!*⁴⁵ âyeti hakkında naklettiği nüzûl sebebi rivayetine yönelik değerlendirmesi örnek olarak zikredilebilir. Rivayete göre bu âyette Abdurrahman b. Avf, Sa'd b. Ebî Vakkâs Saîd b. Zeyd ve Zübeyr'e işaret edilmektedir. Şöyle ki; bu kişiler, Hz. Ebû Bekir'in Müslüman olduğunu işittiklerinde geldiler ve ona "Sen Müslüman mı oldun?" dediler. O da "Evet Allah'a iman ettim." deyince onlar da hep birlikte iman ettiler. Bunun üzerine âyet onlar hakkında nâzil oldu.⁴⁶ İbn Atıyye rivayeti bu şekilde naklettikten sonra bu gibi yerlerde sebebin hususiliğine değil, lafzın umumiliğine itibar etmek gerektiğini ifade etmek üzere şöyle der: "Âyet, her hal ve şartta bütün insanlar hakkında kıyamete kadar umumidir ve âyetin hükmü herkesi kapsamaktadır."⁴⁷ Dolayısıyla İbn Atıyye'ye göre âyet nâzil olduktan sonra tarihin herhangi bir döneminde benzer tavır sergileyen ve Allah'tan başkasına kulluk etmeyen herkes bu âyetin doğrudan muhatabıdır ve âyetteki müjde onlar için de aynen geçerlidir.

1.4. Delil Olarak Kullanması

İbn Atıyye kimi zaman nüzûl sebebi rivayetlerini görüşünü desteklemek için de kullanır. Sözelimi *Hani Lokmân*, وَإِذْ قَالَ لُقْمَانُ لِابْنِهِ وَهُوَ يَعِظُهُ يَا بُنَيَّ لَا تُشْرِكْ بِاللَّهِ إِنَّ الشِّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ *"Hani Lokmân, oğluna öğüt vererek şöyle demişti: "Yavrurum! Allah'a ortak koşma! Çünkü ortak koşmak*

⁴⁴ Bazı örnekler için bkz. İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-vecîz*, 1/371, 419, 523; 2/70, 332; 4/175; 5/122.

⁴⁵ ez-Zümer 39/17.

⁴⁶ Benzer bir rivayet Vâhidî'de geçmektedir. Vâhidî, *Esbâbu nüzûli'l-Kur'ân*, 382-383.

⁴⁷ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-vecîz*, 4/525.

elbette büyük bir zulümdür."⁴⁸ âyetinde geçen "*Çünkü şirk/ortak koşmak, elbette büyük bir zulümdür.*" ifadesinin kime ait olduğuna ilişkin iki farklı ihtimale yer veren İbn Atıyye'ye göre öncelikle âyetin zahirinden de anlaşılacağı üzere bu söz Lokman'a (a.s.) ait olabilir. İkinci olarak bu cümlenin, Lokman'ın (a.s.) sözünü tekit etmek maksadıyla gelen Allah'a ait bir söz olmasının da ihtimal dahilinde olduğunu belirten İbn Atıyye bu görüşünü şöyle bir nüzûl sebebi rivayeti ile destekler: "*İman edip de imanlarına zulmü bulaştırmayanlar var ya...*"⁴⁹ âyeti nâzil olunca ashâb endişelendi ve "Hangimiz zulmetmedi ki?" dediler. İşte bunun üzerine Allah "*Çünkü şirk, elbette büyük bir zulümdür.*" âyetini indirdi ve böylece ashâbın endişesi dindi.⁵⁰

Görüldüğü üzere ilk bakışta âyetin zahirinden bu sözün Lokman'a (a.s.) ait olduğu anlaşılmasına rağmen İbn Atıyye burada konuyla alakalı nüzûl sebebi rivayetinde "*Çünkü şirk, elbette büyük bir zulümdür.*" ifadesinin doğrudan Allah'a nispet edilmesinden hareketle bu sözün Allah'a ait olma ihtimalini de dillendirmekte ve böylece nüzûl sebebi rivayetlerini delil olarak kullanmasına dair bir örnek sunmaktadır.⁵¹

Konuyla ilgili kaynaklara bakıldığında İbn Atıyye öncesi dönemde böyle bir ihtimalden bahseden ve görüşünü nüzûl sebebi rivayetiyle destekleyen herhangi bir müfessire rastlayamadığımızı belirtmek gerekir. İbn Atıyye sonrasında ise onun bu görüşünün tefsirlere girdiği görülmektedir. Mesela Kurtubî (öl. 671/1273) ve Şevkânî (öl. 1250/1834), İbn Atıyye'nin yukarıdaki açıklamalarını herhangi bir tercih veya değerlendirme yapmaksızın olduğu gibi nakleder.⁵² Öte yandan Ebû Hayyân, İbn Atıyye'nin nüzûl sebebi rivayetiyle desteklediği ikinci görüşünü temriz sigasıyla (قيل) naklederek zayıf gördüğüne işaret eder. İlk ihtimalin ise zahir olan mana olduğunu ve Müslim'de geçen rivayetin⁵³ zahirinden bu sözün Lokman'a (a.s.)

⁴⁸ Lokmân 31/13.

⁴⁹ el-En'âm 6/82.

⁵⁰ Bu rivayet benzer lafızlarla Buhârî ve Nesâî'de geçmektedir. Buhârî, "İmân", 22 (hadis no: 32); Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001), 10/212 (No. 11326).

⁵¹ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-vecîz*, 4/348. Görüşünü nüzûl sebebi rivayetiyle desteklediği başka bir yer için bkz. İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-vecîz*, 2/228.

⁵² Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmî'l-Kur'ân* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2006), 16/472; Muhammed b. Ali b. Muhammed Şevkânî, *Fethu'l-kadîr el-câmi' beyne fenneyi'r-rivâye ve'd-dirâye min ilmi't-tefsîr* (Suudi Arabistan: Vizâratü's-Şuûni'l-İslâmiyye ve'l-Evkâf ve'd-Da've ve'l-İrşâd, 2010), 4/238.

⁵³ Ebû Hayyân'ın işaret ettiği hadis şu şekildedir: "*İman edip de imanlarına zulmü bulaştırmayanlar var ya...*" âyeti nâzil olunca bu ifade Resûlullah'ın ashâbına ağır geldi ve 'Hangimiz nefsinde zulmetmez ki' dediler. Bunun üzerine Resûlullah (s.a.v.) şöyle dedi: Durum, sizin zannettiğiniz gibi değil. Burada zulümden maksat, Lokmân'ın (a.s.) oğluna '*Evladım sakın Allah'a ortak koşma. Çünkü şirk, büyük bir zulümdür.*' şeklindeki nasihatinde geçen şirk'tir." (Müslim, "İmân", 197.). Bu rivayette görüldüğü üzere Hz. Peygamber, "*Evladım sakın Allah'a ortak koşma. Çünkü şirk, büyük bir zulümdür.*" ifadesini açık bir şekilde Lokmân'a (a.s.) nispet etmektedir. Anlaşılan o ki Ebû Hayyân, hadiste geçen bu bilgiden hareketle söz konusu ifadenin Allah'a değil, Lokmân'a (a.s.) aidiyetini daha doğru bulmaktadır.

ait olduğunun anlaşıldığını söyler.⁵⁴ Âlûsî (öl. 1270/1854), konuyla ilgili Ebû Hayyân'ın yaklaşımını benimserken⁵⁵ İbn Âşûr ise hem siyakı hem de Müslim hadisini delil getirerek söz konusu ifadenin Lokman'a (a.s.) ait olduğunu belirtir. Ardından İbn Atıyye'nin âyette geçen ifadenin Allah'a ait olabileceği ile ilgili görüşünü ve delil olarak kullandığı rivayeti zikreder. Kendisi rivayetin sıhhatine ilişkin bir bilgi vermezken senet ve metin tenkidini okuyuculara bırakarak meseleyi noktalar.⁵⁶

2. Rivayetleri Tenkidi

İbn Atıyye yukarıda görüldüğü üzere bazı nüzûl sebebi rivayetlerini farklı şekillerde yorumlarken kimi rivayetleri ise tenkit süzgecinden geçirip eleştirir. Çoğu zaman rivayetleri metin cihetiyle tenkit eder. Bununla birlikte nadiren de olsa senede yönelik eleştirilerde bulunur. Burada önce İbn Atıyye'nin esbâb-ı nüzûl rivayetlerinin senetlerine yönelttiği tenkitler üzerinde durulacak sonra metin tenkidi konusu işlenecektir.

2.1. Senet Tenkidi

İbn Atıyye naklettiği nüzûl sebebi rivayetlerinin isnad zincirine yer vermez. Bu nedenle doğal olarak onun detaylı bir senet tenkidine girişmesi beklenemez. Bununla birlikte çoğu yerde rivayetlerin ilk râvisinin ismini kaydeder ve bazı yerlerde bu râvilere yönelik eleştirilerini dile getirir. Söz konusu yerler dikkatli bir şekilde incelendiğinde bildiğimiz manada cerh ve tadil lafızlarını kullanarak râvi tenkidi yapmaktan ziyade onun metinden hareketle râvilere eleştiriler yönelttiği görülür. Dolayısıyla İbn Atıyye'nin râvi tenkidini de metin merkezli yaptığı söylenebilir. Burada Mehdevî'nin (öl. 440/1048) ismini özellikle zikretmek gerekir. Zira İbn Atıyye tespitlerimize göre üç yerde naklettiği nüzûl sebebi rivayetinden dolayı doğrudan ismini anarak Mehdevî'yi eleştirir.⁵⁷ Örnek olması bakımından burada söz konusu eleştirilerden birini zikretmek istiyoruz.

İbn Atıyye *إِنَّا أَرْسَلْنَاكَ بِالْحَقِّ بَشِيرًا وَنَذِيرًا وَلَا تُسْأَلُ عَنْ أَصْحَابِ الْجَحِيمِ* “Şüphesiz biz seni hak ile müjdeleyici ve uyarıcı olarak gönderdik. Sen cehennemlik olanlardan sorumlu tutulacak değilsin.”⁵⁸ âyeti hakkında Mehdevî'den bir nüzûl sebebi nakleder. Söz konusu rivayete göre âyet, Hz. Peygamber'in “Anne ve babamdan hangisi daha geç vefat etti? Keşke bilebilseydim!” demesi üzerine nâzil olmuştur. İbn Atıyye öncelikle rivayette râvi kaynaklı bir hata bulunduğunu söyleyerek senede yönelik bir tenkit sunar. Ardından bu hatanın gerekçesini rivayeti metin yönüyle tenkit ederek ortaya koyar ve şöyle der: Hz. Peygamber'in babası bir rivayete göre annesinin karnında

⁵⁴ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 7/182.

⁵⁵ Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, 21/85.

⁵⁶ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 21/155-156.

⁵⁷ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-vecîz*, 1/205-206, 289; 5/287.

⁵⁸ el-Bakara 2/119.

iken diğer rivayetlere göre ise bir veya iki aylık iken vefat etmiştir. Annesi ise babasından sonra Hz. Peygamber beş yaşında iken onunla birlikte Medine'den dayılarını ziyaretten dönerken vefat etmiştir. Hal böyle iken bu durumun Hz. Peygamber'e gizli kalması tahayyül edilebilecek bir şey değildir.⁵⁹ Dolayısıyla İbn Atıyye'ye göre her ne kadar Hz. Peygamber'in babasının ölümünü hatırlaması mümkün olmasa da annesinin ölümü esnasında beş yaşında olup bizzat yanında bulunduğu için hangisinin daha sonra vefat ettiğini sorması akla ve mantığa aykırı bir durumdur. Görüldüğü üzere İbn Atıyye rivayette öncelikle râviden kaynaklı bir hata olduğunu belirterek senet ile ilgili bir sıkıntıya işaret etmekte sonrasında ise râvinin hatasını metin tenkidi yaparak ispat etmeye çalışmaktadır.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla bu rivayet çok az kaynakta geçmektedir. Benzer bir rivayeti farklı kıraatlara dair delilleri zikrettiği *el-Hucce* adlı eserinde nakleden Ebû Ali el-Fârisî (öl. 377/987), söz konusu rivayetin aslı varsa “وَلَا تَسْأَلُ” şeklindeki okuyuşun sahih olduğunu belirttikten sonra rivayetin isnadında problem olduğunu ifade edildiği bilgisini de verir.⁶⁰ Rivayeti *el-Ucâb* adlı eserinde kaydeden İbn Hacer (öl. 852/1449), İbn Atıyye'nin bu rivayeti senet ve metin açısından tahlil edip yanlışlığını ortaya koyduğunu ifade ettikten sonra ilave bir eleştiri olarak rivayette geçen istek ile cevap olarak gelen âyet arasında uyum olmadığını da sözlerine ekler.⁶¹ Kurtubî ise herhangi bir eleştiri yapmaksızın rivayeti “وَلَا تَسْأَلُ” kıraatine delil sadedinde zikreder.⁶²

2.2. Metin Tenkidi

İbn Atıyye nüzûl sebebi rivayetlerine ilişkin tenkitlerinin neredeyse tamamına yakını metin üzerinden yapar ve eleştirilerini sunarken gerekçelerini de beyan eder. Tenkitlerinin tamamı bir bütün olarak incelendiğinde Mekkî-Medenî ilmüne, tarihi gerçeklere, siyaka, sahabe algısına aykırılık ve metin-nass uyumsuzluğu gibi sebeplerle rivayetleri eleştirdiği görülür. Burada konu İbn Atıyye'nin esbâb-ı nüzûl rivayetlerini eleştirirken ileri sürdüğü bu gerekçeler çerçevesinde ele alınacaktır.

2.2.1. Mekkî-Medenî İlmüne Aykırılık

İbn Atıyye'nin nüzûl sebebi rivayetlerine yönelik en çok ön plana çıkardığı itiraz sebebi, bazı rivayetlerde anlatılanların Mekkî-Medenî bilgisine aykırılık içermesidir. Bir örnek vermek gerekirse *وَلَا تَطْرُدِ الَّذِينَ يَدْعُونَ رَبَّهُمْ بِالْغَدَاةِ وَالْعَشِيِّ يُرِيدُونَ وَجْهَهُ مَا عَلَيْكَ مِنْ شَيْءٍ فَتَطْرُدَهُمْ فَتَكُونَ مِنَ الظَّالِمِينَ* “*Rab'lerinin rızasını isteyerek sabah akşam O'na dua edenleri yanından kovma. Onların hesabından sana bir şey yok, senin hesabından da onlara bir şey yok ki onları kovasın. Eğer kovarsan zalimlerden*

⁵⁹ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-vecîz*, 1/203-204.

⁶⁰ Ebû Ali Fârisî, *el-Hucce li'l-kurrâ'i's-seb'* (Beyrut: Dâru'l-Me'mûn li't-Türâs, 1993), 2/216-217.

⁶¹ Ebü'l-Fadl Ahmed b. Ali el-Askalânî İbn Hacer, *el-'Ucâb fî beyâni'l-esbâb* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2002), 187.

⁶² Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 2/343-344.

olursun.”⁶³ âyetinin nüzûl sebebine ilişkin üç rivayet nakleden İbn Atıyye, âyetin Mekke’de nâzil olduğuna delil teşkil eden ilk iki rivayet hakkında bir açıklama yapmazken üçüncü rivayeti ise Mekkî-Medenî ilmi bağlamında değerlendirip tenkit eder. Söz konusu rivayete göre Akra b. Hâbis’in de içinde bulunduğu Arapların ileri gelenlerinden bir grup Hz. Peygamber’e gidip “Yanında bize yer ayır. Bizi kölelerin içine karıştırma. Bu konuda bizimle yazılı antlaşma yap.” demişlerdi. Hz. Peygamber’in onların dediklerini yapmaya kastetmesi üzerine bu âyet nâzil olmuştur.⁶⁴

İbn Atıyye’ye göre bu rivayetin âyetin nüzûl sebebi olarak gösterilmesi uzak bir yorumdur. Çünkü bu âyet, Mekkî’dir, nüzûl sebebi olarak nakledilen rivayette anlatılanlar ise Medine’de yaşanmıştır.⁶⁵ Dolayısıyla İbn Atıyye burada rivayeti Mekkî-Medenî olgusuna ters düştüğü için tenkit etmektedir.⁶⁶

Daha sonra rivayet ile ilgili tahliline devam eden İbn Atıyye, onların bu tür sözler sarf etmelerinin mümkün olduğunu, fakat böyle bir olay gerçekleşmişse bile âyetin nüzûlünden bir müddet sonra meydana gelmiş olacağını belirterek bu şartlar altında ilgili rivayetin âyetin nüzûl sebebi olmasının mümkün olmadığını ortaya koyar.⁶⁷ Zira bir rivayetin nüzûl sebebi olarak kabul edilebilmesi için gerekli olan şartlardan biri de âyetin, yaşanan bir hadisenin peşi sıra nâzil olmasıdır. Dolayısıyla Mekke’de nâzil olan bir âyetin nüzûl sebebi olarak Medine’de vuku bulan bir olayın gösterilmesi uygun değildir. İbn Atıyye burada bu hususa dikkat çekmektedir. Ayrıca son olarak bu değerlendirmelerinin ancak âyetin Mekkî olması durumunda geçerli olacağını, Medenî olması halinde ise problemin ortadan kalkacağını ifade etmektedir.

Yukarıdaki ifadelerden anlaşılacağı üzere İbn Atıyye’nin eleştirdiği rivayetteki temel problem, Akra b. Hâbis gibi Hz. Peygamber’i Medine’de iken ziyaret ettiği bilinen bir kişinin bizzat içinde olduğu bir hadisenin, Mekke’de nâzil olduğu bilinen bir âyetin nüzûl sebebi olduğunun ileri sürülmesidir. Burada İbn Atıyye’nin naklettiği ve Mekke’de meydana geldiği anlaşılan ilk iki nüzûl sebebi rivayetine yönelik bir tenkitte bulunmaması dikkate alındığında mesele çok daha net bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Bu bilgiler ışığında diğer kaynaklarda geçen rivayetlere bakıldığında Mekke’de yaşanmış benzer muhtevaya sahip çok sayıda nüzûl sebebi rivayetinin nakledildiği ve tespit edebildiğimiz kadarıyla Mâtürîdî (öl. 333/944) dışında kimse tarafından tenkit edilmediği görülmektedir.⁶⁸ İbn Atıyye’nin

⁶³ el-En‘âm 6/52.

⁶⁴ Benzer rivayetler için bkz. Taberî, *Câmi‘u’l-beyân*, 9/258-260.

⁶⁵ İbn Atıyye, *el-Muharrerü’l-vecîz*, 2/295.

⁶⁶ Benzer gerekçeyle tenkit ettiği başka bir rivayet için bkz. İbn Atıyye, *el-Muharrerü’l-vecîz*, 4/70.

⁶⁷ İbn Atıyye, *el-Muharrerü’l-vecîz*, 2/295.

⁶⁸ Mâtürîdî’ye göre âyetin nüzûl sebebi olarak nakledilen rivayette anlatılanlar uzak bir ihtimaldir. Çünkü Hz. Peygamber’in, düşmanlarını yanına oturtup dostlarını uzaklaştırması mümkün değildir. Bu rivayette Hz. Peygamber (s.a.v.)’e öylesine çirkin bir fiil ve söz isnad edilmektedir ki, eğer o böyle bir şey yapmış olsaydı bu davranışı

eleştirilerine maruz kalan Akra b. Hâbis ile ilgi rivayete gelince benzer muhtevaya sahip çok daha tafsilatlı bir rivayet İbn Mâce'nin (öl. 273/887) yanı sıra Taberî ve İbn Ebî Hâtim (öl. 327/938) gibi ilk dönem müfessirleri tarafından nakledilmekte fakat herhangi bir açıdan tenkit edilmemektedir.⁶⁹ İbn Atıyye sonrası dönemde ise ilgili rivayet benzer gerekçelerle eleştirilmektedir. Nitekim Ebu Hayyân, neredeyse İbn Atıyye'de geçen aynı lafızlarla rivayete yönelik benzer bir itiraza yer verir fakat İbn Atıyye'nin ismini zikretmez.⁷⁰

İlgili rivayeti Mekkî-Medenî ilmi bağlamında değerlendiren müfessirlerden biri de İbn Kesîr'dir (öl. 774/1372). Ona göre bu hadis gariptir. Bunun sebebi ise rivayette Mekkî olan bu âyetin, hicretten bir süre sonra Müslüman oldukları bilinen Akra b. Hâbis ve Uyeyne gibi kişilerin başından geçen bir hadiseden sonra yani Medine'de nâzil olduğunun ifade edilmesidir.⁷¹

İbn Kesîr'in bu tenkitlerini tefsirine taşıyan Reşîd Rızâ (öl. 1935), rivayetin pek çok açıdan batıl olduğunu ifade ederken meselenin detayına ilişkin bilgilere de yer verir. O, öncelikle Akra b. Hâbis ve Uyeyne'nin geç bir dönemde Müslüman olduklarını belirtir. Akra'nın Müslüman olduğu tarih ile ilgili Mekke'nin fethinden kısa bir süre önce veya fetihten sonra olmak üzere iki farklı görüş nakleden Reşîd Rızâ, Uyeyne'nin Müslüman oluş tarihi olarak hicretin beşinci yılını zikreder. Hz. Peygamber'in söz konusu iki kişiyi Müslüman olmadan önce hiç tanımadığını, bu kişilerin Mekke'nin eşrafından olmadıklarını ve ayrıca müellefe-i kulûb'tan olduklarına dair bilgilere yer veren Reşîd Rızâ bütün bu açıklamalarıyla nakledilen rivayetin âyetin nüzûl sebebi olamayacağını ispat etmeye çalışır.⁷² İbn Âşûr ise İbn Atıyye'nin ismini zikrederek rivayete yönelik eleştirisini nakleder.⁷³

Netice itibariyle yukarıdaki bilgilerden de anlaşılacağı üzere âyetin nüzûl sebebine ilişkin tenkitte bulunan hemen herkesin hareket noktası İbn Atıyye'nin açıklamalarıdır. Bu da İbn Atıyye'nin nüzûl sebebi rivayetlerine yönelik değerlendirmelerinin sonraki dönemde yazılan tefsirler üzerinde yönlendirici bir etkiye sahip olduğunu gözler önüne sermektedir.

onun nübüvvetini ve risâletini düşürürdü. Bunu bütün mahlûkat arasından seçilmiş Hz. Peygamber'in yapması bir yana, sefih bir insan bile yapmaz. Detaylı bilgi için bkz. Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed es-Semerkindî Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, nşr. Bekir Topaloğlu (İstanbul: Mizan Yayınevi, 2005), 5/72.

⁶⁹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd İbn Mâce, *Sünenü İbn Mâce*. (Beirut: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2009), "Zühd", 7 (No. 4127); Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 9/258-259; Abdurrahman b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm* (Mekke-Riyad: Mektebetü Nizâr, 1997), 4/1297-1298.

⁷⁰ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 4/138.

⁷¹ Ebü'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbüddîn İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm* (Riyad: Dâru Taybe, 1999), 3/260.

⁷² Muhammed Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-hakîm (Tefsîru'l-menâr)* (Mısır: Dâru'l-Menâr, 1947), 7/440-441.

⁷³ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 7/246.

2.2.2. Tarihi Gerçeklere Aykırılık

İbn Atıyye bazı nüzûl sebebi rivayetlerini tarihi gerçeklere ters düştüğü için eleştirir. Onun ... *وَإِنْ كَادُوا لَيَسْتَفْرِزُونَكَ مِنَ الْأَرْضِ لِيُخْرِجُوكَ مِنْهَا...* "Yine onlar, seni yurdundan çıkarmak için nerdeyse dünyayı başına dar getirecekler..."⁷⁴ âyetine ilişkin naklettiği rivayetlere yönelik değerlendirmeleri bu bağlamda örnek olarak zikredilebilir. İbn Atıyye bu âyet hakkında birbiriyle bağlantılı iki rivayet zikreder. Bunlardan ilkinde göre âyet, Huyey b. Ahtab ve diğer bazı yahudilerin bir tuzak kurup Hz. Peygamber'in yanına giderek "Burası (Medine) Peygamberler toprağı değil. Peygamberler toprağı Şam'dadır. Fakat sen Rumlar'dan korktuğun için oraya gidemiyorsun. Eğer peygambersen oraya git. Şüphesiz Allah diğer peygamberleri koruduğu gibi seni de koruyacaktır." demeleri üzerine nâzil olmuştur.⁷⁵ Bu rivayetin devamı niteliğinde olan ikinci rivayete göre ise Hz. Peygamber yahudilerin bu sözleri sebebiyle yola çıkarak Zülhuleyfe'de kamp kurup ashabını beklemeye başlamış, bu âyetin nâzil olması üzerine ise geri dönmüştür.⁷⁶

İlk rivayet hakkında herhangi bir yorum yapmayan İbn Atıyye ikinci rivayetin ise iki gerekçeden dolayı zayıf olduğunu söyler.

- 1- Ne siyer kaynaklarında ne de güvenilir herhangi bir kitapta böyle bir bilginin geçmemesi
- 2- Medine-Şam yolunda Zülhuleyfe⁷⁷ diye bir yerin bulunmaması

Dolayısıyla İbn Atıyye'ye göre ikinci rivayette anlatılanlar tarihi gerçeklerle örtüşmediği için zayıftır.⁷⁸

⁷⁴ el-İsrâ 17/76.

⁷⁵ Benzer rivayetler için bkz. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 15/18-19; Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm Ebû'l-Leyş Semerkandî, *Bahru'l-ulûm (Tefsîru's-Semerkandî)* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1993), 2/279; Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr fi İlmi't-Tefsîr* (Beyrut: Mektebü'l-İslâmî, 1983), 5/69.

⁷⁶ Bu iki rivayet ilk dönem müfessirlerinden Mukâtil, Ferrâ, Mâtürîdî, Sa'lebî, Vâhidî ve Zemahşerî tarafından tek bir rivayet halinde nakledilmektedir. Mukâtil b.Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, 2/545; Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyad Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân* (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1983), 2/128-129; Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 8/335; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, 6/118-119; Vâhidî, *Esbâbu nüzûli'l-Kur'ân*, 382-383; Cârullah Ebû'l-Kâsım Muhammed Ömer Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâ'iki gavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fi vücûhi't-te'vîl* (Riyad: Mektebetü'l-Ubeykân, 1998), 3/540-541.

⁷⁷ Zülhuleyfe, Mekke-Medine arasında yer alan bir yerleşim yeridir. Detaylı bilgi için bkz. Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Zülhuleyfe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/561-563. Burada şu hususu özellikle belirtmek gerekir ki İbn Atıyye'nin eleştirisine maruz kalan Zülhuleyfe ifadesi ilk dönem kaynaklarından sadece Mukâtil, Sa'lebî ve Zemahşerî'de geçmektedir (Mukâtil b.Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, 2/545; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, 6/118-119; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/540.). Diğer kaynaklarda kamp yapılan yer ile herhangi bir bilgi verilmemektedir. Dolayısıyla burada İbn Atıyye'nin her ne kadar isimlerini zikretmeye de aslında bu müfessirlerin naklettiği rivayeti tenkit ettiği söylenebilir.

Konuyla ilgili diğer kaynaklara bakıldığında Ebû Hayyân ve Âlûsî'nin İbn Atıyye'ye ait eleştirileri aynen naklettiği görülmektedir.⁷⁹ Benzer rivayetleri bazı müfessirler ise daha farklı gerekçelerle eleştirmektedir. Mesela rivayete tefsirinde yer veren Mâtürîdî'ye göre Hz. Peygamber'in Allah'ın izni olmaksızın yahudilerin sözüne uyararak Medine'den çıkıp Şam'a gitmesi caiz değildir. Hz. Peygamber'in böyle bir şey yapması düşünülemez.⁸⁰ Dolayısıyla Mâtürîdî'nin rivayeti ret sebebi anlatılanları Hz. Peygamber'e yakıştıramamasıdır. Diğer müfessirler ise genellikle âyetin Medine'de nâzil olduğuna işaret eden bu rivayetin yanı sıra Mekke'de indiğine delil teşkil eden rivayetleri de zikretmişler ve âyeti Mekkî-Medenî bağlamında değerlendirmişlerdir. Onlara göre âyetin Mekkî olduğunu ifade eden rivayet, Medine'de nâzil olduğuna delalet eden rivayete göre daha doğrudur. Çünkü âyet Mekkî'dir, Kureyş'ten bahsetmektedir ve âyetin siyakında yahudiler mevzubahis değildir. Bu nedenle Mekkî olan bir âyetin nüzûl sebebi olarak Medine'de yaşanmış bir hadisenin gösterilmesi uygun değildir. Dolayısıyla bu görüşü savunanlara göre Hz. Peygamber'i yurdundan çıkarmak isteyenler Mekke müşrikleridir. Çıkarılmak istenen yer ise Mekke'dir.

81

Yukarıdaki bilgilerden de anlaşılacağı üzere tespit edebildiğimiz kadarıyla söz konusu rivayeti tarihi gerçeklere aykırılık sebebiyle eleştiren ilk müfessir İbn Atıyye'dir. Bu husus, onun dirayetini ve özgünlüğünü ortaya koyan önemli bir delildir.

2.2.3. Siyaka Aykırılık

İbn Atıyye'nin nüzûl sebebi rivayetlerini tenkit sebeplerinden biri de siyaka aykırılıktır. O, bazı rivayetleri siyaka uygun düşmediği için zayıf görür. Nitekim وَقَدْ عَلِمْنَا الْمُسْتَقْدِمِينَ مِنْكُمْ وَقَدْ عَلِمْنَا الْمُسْتَأْخِرِينَ "Andolsun biz, sizden önce gelip geçenleri de biliriz, sonraya kalanları da"⁸² âyetine ilişkin naklettiği nüzûl sebebine yönelik böyle bir tavır sergiler. Rivayete göre âyet, arka safta güzel bir kadın var iken Hz. Peygamber ile birlikte namaz kılan bir topluluk hakkında nâzil olmuştur. Namaz kılanlardan bir kısmı fitneye düşmemek için ön safa ilerliyor bir kısmı da secdede iken kadına bakabilmek için arka safa geçiyordu. Bunun üzerine âyet bu kişiler hakkında nâzil

⁷⁸ İbn Atıyye'nin tarihi gerçeklere aykırılık sebebiyle eleştirdiği başka bir rivayet için bkz. İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-vecîz*, 2/554-555.

⁷⁹ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 6/62; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, 15/131.

⁸⁰ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 8/335.

⁸¹ Detaylı bilgi için bkz. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 14/48-49; Sa'lebî, *el-Kesf ve'l-Beyân*, 6/119; el-Hüseyn b. Mesûd el-Ferrâ Begavî, *Me'âlimu't-tenzîl* (Beyrut: Dâru Tayyibe li'n-Neşri ve't-Tevzi', 1989), 5/112-113; Fahrüddîn Muhammed b. Ömer Râzî, *et-Tefsîru'l-kebîr (Mefâtîhü'l-gayb)* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1981), 21/24; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 13/136; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*, 5-100/101.

⁸² el-Hicr 15/24.

oldu.⁸³ Dolayısıyla bu rivayete göre âyette yer alan “الْمُسْتَقْدِمِينَ” lafzıyla namazda ön safta duranlar; “الْمُسْتَأْخِرِينَ” ile ise arka safta yer alanlar kastedilmektedir. İbn Atıyye bu görüşün aksine önceki âyette geçen “Biz (her şeye gerçek) varisleriz.” ifadesiyle sonraki âyette zikredilen “Şüphesiz senin Rabbin onları diriltip bir araya getirecektir.” cümlesinin bu tür yorumları zayıf kaldığını ifade eder. Ona göre âyet, söz konusu rivayet çerçevesinde anlaşıldığında âyetler arasındaki bağlantı kaybolup gitmektedir. İbn Atıyye bu değerlendirmesinden sonra konuyla ilgili Muhammed b. Ka'b el-Kurazî'nin (öl. 108/726) de Avn b. Abdullah'a (öl. 110/728) âyet ile ilgili böyle bir açıklama yaptığına işaret eder.⁸⁴

Meselenin daha iyi anlaşılabilmesi için İbn Atıyye'nin atıfta bulunduğu bu olayın detayları hakkında bilgi vermekte fayda görüyoruz. Taberî'nin naklettiği rivayete göre Muhammed b. Ka'b el-Kurazî ile Avn b. Abdullah bu âyet hakkında müzakere etmişler, Avn b. Abdullah âyetin namazdaki saf düzeniyle alakalı olduğunu ileri sürmüş, bunun üzerine Muhammed b. Ka'b ise durumun böyle olmadığını âyette geçen “الْمُسْتَقْدِمِينَ” ifadesiyle ölen ve öldürülenlerin; “الْمُسْتَأْخِرِينَ” lafzıyla ise henüz ölmemiş olanların kastedildiğini ve bu hususta sonraki âyette geçen “Şüphesiz senin Rabbin onları diriltip bir araya getirecektir.” cümlesinin delil teşkil ettiğini ifade etmiş ve sonrasında Avn b. Abdullah onun bu açıklamasını takdirle karşılamıştır.⁸⁵

Anlaşılan o ki her ne kadar burada zikri geçmese de Avn b. Abdullah muhtemelen tartışma konusu olan nüzûl sebebi rivayetinin etkisiyle âyetin namazdaki saf düzeniyle alakalı olduğu sonucuna varmış, Muhammed b. Ka'b ise siyakı dikkate alarak âyette ölümlerin ve henüz ölmemiş olanların kastedildiğini söylemiştir. İşte İbn Atıyye burada cumhurun da görüşü olduğunu ifade ettiği Muhammed b. Ka'b'ın bu yorumunu esas almış, âyetin nakledilen nüzûl sebebi rivayeti çerçevesinde tefsir edilmesi durumunda hem öncesi hem de sonrasıyla olan bağlantısının kopacağına dikkat çekerek siyaka aykırılık sebebiyle rivayetin zayıf olduğuna hükmetmiştir.⁸⁶

2.2.4. Metin-Nass Uyuşmazlığı

İbn Atıyye'nin esbâb-ı nüzûl rivayetlerini eleştiri sebeplerinden bir diğeri ise rivayet metniyle âyet lafızları arasındaki tutarsızlıktır. O, metin ile nass arasında çelişki gördüğü rivayetleri de eleştirmekten geri durmaz. Sözelimi *أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ يَزْعُمُونَ أَنَّهُمْ آمَنُوا بِمَا أَنْزَلَ إِلَيْكَ وَمَا أَنْزَلَ مِنْ قَبْلِكَ يَرِيدُونَ أَن يُتَخَاكَمُوا إِلَى الطَّاغُوتِ وَقَدْ أُمِرُوا أَنْ يَكْفُرُوا بِهِ وَيُرِيدُ الشَّيْطَانُ أَنْ يُضِلَّهُمْ ضَلَالًا*

⁸³ Benzer rivayetler için bkz. Ebû İsâ Muhammed b. İsâ Tirmizî, *el-Câmi'u'l-kebir* (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1996), “Tefsîr”, 16 (No. 3122); İbn Mâce, “İkâmetü's-Salât” 68 (No. 1046); Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 14/53. Benzer bir rivayeti tefsirinde kaydeden İbn Kesîr, bu rivayetin münker olduğunu ifade etmektedir. Detaylı bilgi için bkz. İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*, 4/532.

⁸⁴ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-vecîz*, 3/358.

⁸⁵ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 14/48-49.

⁸⁶ Diğer tefsir kaynaklarında rivayete yönelik bu tür bir eleştiriye rastlayamadık.

بَعِيدًا “(Ey Muhammed!) Sana indirilen Kur’an’a ve senden önce indirilene inandıklarını iddia edenleri görmüyor musun? Tâğût’u tanımamaları kendilerine emrolunduğu hâlde, onun önünde muhakeme olmak istiyorlar. Şeytan da onları derin bir sapıklığa düşürmek istiyor.”⁸⁷ âyetinin tefsirinde bu hassasiyetini yansıtan bir değerlendirmeye rastlamak mümkündür. Öncelikle şunu ifade etmek gerekir ki söz konusu âyetin nüzûl sebebi kaynaklarda birbirinden farklı çok sayıda rivayet mevcuttur. İbn Atıyye tefsirinde bu rivayetlerden dördünü zikreder. Anlatılan hadiseler konu itibarıyla benzerlik arz etse de özellikle hadisenin kimler arasında cereyan ettiğine ilişkin farklı bilgiler söz konusudur. Burada İbn Atıyye’nin eleştirisi, Tâğût’un kimliğinden ziyade anlaşmazlığa düştükleri konu hakkında hüküm vermesi için ona başvuranların mensup oldukları inanç grubuyla ilgilidir. O nedenle biz burada sadece ilk rivayeti nakledip o rivayet üzerinden İbn Atıyye’nin eleştirisini tahlil edeceğiz.

Rivayete göre âyet, yahudi bir adamla anlaşmazlık yaşayan Bişr adında bir münafık hakkında nâzil olmuştur. Yahudi, rüşvet almadıkları bildiği için aralarında hüküm vermesi için Müslümanlara gitmeyi teklif ederken münafık ise rüşvet aldıklarını bildiği için yahudilere gitmeyi istiyordu. Sonradan Medine’de bulunan bir kahine gitme hususunda aralarında anlaşılabilir ve onun verdiği hükme razı oldular. Bunun üzerine âyet bu iki kişi ve onların mensup oldukları gruplar hakkında nâzil oldu.⁸⁸ Hadiseyi bu şekilde nakleden İbn Atıyye, bu rivayete göre “sana indirilen Kur’an’a inandıklarını iddia edenler” ifadesiyle münafıkların; “senden önce indirilene inandıklarını iddia edenler” ifadesiyle ise yahudilerin kastedildiğini belirtir ve sonrasında bu olayda anlaşmazlığa düşen iki kişinin ait oldukları gruba dair iki farklı rivayet daha zikreder. İlk rivayete göre bu hadisenin biri mümin biri yahudi olan iki kişi arasında; ikinci rivayete göre ise iki yahudi arasında cereyan ettiği bilgisini nakleden İbn Atıyye ardından bu görüşlere yönelik şöyle bir eleştiri getirir: “Bu iki görüş, âyetin lafızlarına uygunluktan uzaktır.”⁸⁹

Bu kısa değerlendirmesinde İbn Atıyye, söz konusu iki görüşün âyetin lafzına uygun düşmediğini söylemekle yetinirken konunun detayına ilişkin bir açıklama yapmamaktadır. Hem bu rivayet hem de âyetle ilgili naklettiği diğer rivayetler ve yorumlar dikkatli bir şekilde tahlil edildiğinde İbn Atıyye’nin niçin böyle bir eleştiri yapma ihtiyacı hissettiği ortaya çıkmaktadır. Şöyle ki; İbn Atıyye’nin naklettiği tüm rivayetlerde olayın baş aktörleri arasında hep münafıklar yer alırken eleştiri konusu yaptığı iki görüşte ise münafıklardan hiç söz edilmemektedir. Yani İbn Atıyye’nin itirazı olayın faileri arasında münafıkların zikredilmeyişidir.

Anlaşılan o ki İbn Atıyye âyette geçen “sana indirilen Kur’an’a inandıklarını iddia edenler” lafzıyla münafıkların kastedildiği görüşünü benimsediği için içerisinde münafıklardan bahsedilmeyen herhangi bir nüzûl sebebi rivayetini kabule

⁸⁷ en-Nisâ 4/60.

⁸⁸ Rivayet için bkz. Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 7/19.

⁸⁹ İbn Atıyye, *el-Muharrerü’l-vecîz*, 2/72.

yanışmamaktadır. Onun bu eleştirisini destekler mahiyette Râzî, bu âyetin münafıklar hakkında nâzil olduğu hususunda müfessirlerin ittifak ettikleri bilgisine yer vermektedir.⁹⁰ Dolayısıyla İbn Atıyye'nin buradaki temel itirazı, rivayette nakledilen bilginin (metin), âyetin lafzıyla (nass) örtüşmemesidir.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla İbn Atıyye'nin buradaki itirazını tefsirine taşıyan tek klasik dönem müfessiri Ebû Hayyân'dır. Onun değerlendirmeleri İbn Atıyye'nin eleştirisini hem açıklar hem de destekler mahiyettedir. O, öncelikle âyetin zahirinde geçen "sana indirilen Kur'an'a ve senden önce indirilene inandıklarını iddia edenler" ifadesinin, âyetin münafıklar hakkında nâzil olmasını gerekli kıldığına işaret ederek aslında İbn Atıyye'nin "âyetin lafzı" tabiriyle neyi kastettiğini ortaya koyar. Ardından İbn Atıyye'nin eleştirdiği rivayetlerdeki bilgileri gündeme getirerek onun görüşünü destekler mahiyette âyetin yahudiler veya bir mümin ile bir yahudi hakkında olduğunun söylenmesi durumunda bunun, âyetin lafzına uzak bir yorum olacağını belirtir. Ayrıca Ebû Hayyân, İbn Atıyye'den farklı olarak bu tür yorumların tevzi' sanatına başvurmak suretiyle mümkün görülebileceği bilgisine de yer verir.⁹¹

2.2.5. Sahabe Algısına Aykırılık

İbn Atıyye bazı nüzûl sebebi rivayetlerini ise rivayette geçen söz ve davranışları sahabeye bağdaştıramadığı için tenkit eder. Bu bağlamda Hz. Osman, Talha b. Ubeydullah ve Ebû Lübâbe gibi sahabiler hakkında ithamlar içeren bazı rivayetlerin sahih olmadığını özellikle belirtir.⁹² Burada örnek olması bakımından sadece Hz. Osman ile ilgili rivayet üzerinde durmak istiyoruz.

أَفَرَأَيْتَ الَّذِي تَوَلَّى "Şimdi gördün mü yüz çevireni?"⁹³ âyetinin Hz. Osman hakkında nâzil olduğuna ilişkin bir rivayet nakleden İbn Atıyye bu rivayeti batıl olduğunu söyleyerek reddeder. Rivayetin ayrıntılarına girmeden sadece âyetin Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh ile aralarında geçen bir olaydan dolayı Hz. Osman hakkında nâzil olduğu bilgisini verir. Öneme binaen İbn Atıyye'nin kısaca temas ettiği bu hadisenin detaylarını zikretmekte fayda görüyoruz. Rivayeti nakletmeden önce şunu ifade edelim ki söz konusu rivayetin ve değerlendirmelerin doğru bir şekilde anlaşılabilmesi için bir sonraki âyet olan وَأَعْطَى قَلِيلًا وَأُكْدِيَ "Malından biraz verip sonra vermemekte direneni"⁹⁴ âyetinin de göz önünde bulundurulması gerekir. Rivayete göre Hz. Osman sadaka veriyor ve malını hayır yolunda harcıyordu. Sütkardeşi olan Abdullah b. Ebî Serh ona: "Senin bu yaptığın nedir? Bu gidişle çok geçmeden hiçbir şeyin kalmayacak." dedi. Bunun üzerine Hz. Osman: "Benim günahlarım var. Bu yaptığım Allah'ın rızasını talep ediyor, beni affedeceğini ümit ediyorum." dedi. Abdullah cevaben: "Sen bana yükü ile birlikte deveni ver, buna karşılık ben de senin günahlarını yükleneyim." dedi. Böyle deyince Hz. Osman ona istediğini verdi. Bu

⁹⁰ Râzî, *et-Tefsîru'l-kebîr*, 10/159.

⁹¹ Detaylı bilgi için bkz. Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 3/291-292.

⁹² Detaylı bilgi için bkz. İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-vecîz*, 2/191; 4/396.

⁹³ en-Necm 53/33.

⁹⁴ en-Necm 53/34.

anlaşmadan sonra Hz. Osman daha önce verdiği sadakaların bir kısmını vermemeye başladı. Bunun üzerine Allah bu âyeti indirdi.⁹⁵ Rivayeti naklettikten sonra değerlendirme yapan İbn Atıyye, rivayette anlatılanların tamamının batıl olduğunu ve Hz. Osman'ın bu gibi davranışlardan beri olduğunu ifade eder.⁹⁶ Dolayısıyla ona göre rivayette anlatılanlar Hz. Osman'a yakışmayan söz ve davranışlardır. Bu nedenle rivayetin kabulü mümkün değildir.

Konuyla ilgili tefsirlere bakıldığında Râzî'nin (öl. 606/1210) de rivayete benzer şekilde tepki gösterdiği görülmektedir. Ona göre bu rivayet zikredilmesi bile caiz olmayan batıl bir görüş içermektedir. Çünkü söz konusu rivayet tevatür derecesine ulaşmadığı gibi şöret de bulmamıştır. Ayrıca Hz. Osman'ın hali ve yaşantısı da bu rivayette anlatılanların kabulünün önünde engel teşkil etmektedir.⁹⁷

Öte yandan Ebû Hayyân ve İbn Âşûr, İbn Atıyye'nin rivayete yönelik eleştirisini birebir nakledeken⁹⁸ Âlûsî ise İbn Atıyye'nin değerlendirmelerinin üzerine sadece rivayetin aslı olmadığı bilgisini ekler.⁹⁹

SONUÇ

İbn Atıyye, tefsir tarihinde önemli bir yere sahip olan *el-Muharrarü'l-Vecîz* adlı eserinde çok sayıda nüzûl sebebi rivayeti nakletmekte ve bu rivayetlere karşı farklı yaklaşımlar sergilemektedir. Bu bağlamda kimi yerlerde naklettiği nüzûl sebepleri arasında tercihe yönelmektedir. Bazen tercih sebebini açıklarken bazen de sadece tercih belirtmekle yetinmektedir.

İbn Atıyye nüzûl sebebi rivayetlerini doğrudan kabul etmek yerine zaman zaman sahih kaynaklarda geçen rivayetlerle karşılaştırmakta ve rivayetler arasında farklılık olması durumunda sahih kaynaklara itibar edilmesi gerektiğini belirtmektedir.

İbn Atıyye'nin nüzûl sebeplerini yorumlarken uyguladığı metotlardan biri de rivayetleri umuma hamletmektir. İbn Atıyye pek çok yerde tefsir tarihindeki genel kabule uygun olarak sebebin hususiliğini değil lafzın umumiliğini dikkate almakta ve âyetlerde zikredilen hükümlerin her dönemde bütün insanlara şamil olduğunu özellikle ifade etmektedir.

Esbâb-ı nüzûl rivayetlerini sadece nakletmekle yetinmeyen İbn Atıyye bazı rivayetleri tenkit süzgecinden de geçirmektedir. Rivayetlerin isnad zincirini zikretmemekle birlikte çoğu zaman sadece ilk râvinin ismini kaydetmekte bunun doğal bir sonucu olarak sened tenkidine nadiren başvurmaktadır. Bir kısım rivayetleri ise metin açısından tahlil edip Mekkî-Medenî ilmüne, siyaka, sahabe

⁹⁵ Semerkandî, *Bahru'l-ulûm*, 3/293; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, 9/150; Vâhidî, *Esbâbu nüzûli'l-Kur'ân*, 416; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 5/646; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 20/50-51.

⁹⁶ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-vecîz*, 5/205.

⁹⁷ Râzî, *et-Tefsîru'l-kebîr*, 29/12.

⁹⁸ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 8/163. İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 27/128.

⁹⁹ Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, 27/65.

algısına, tarihi gerçeklere aykırılık gibi gerekçelerle tenkit etmektedir. Eser bu yönüyle dirayet ve rivayet metodunun dengeli bir şekilde kullanıldığı tefsirlere güzel bir örnek teşkil etmektedir.

İbn Atıyye'nin rivayetlere yönelik eleştirileri diğer tefsir kaynaklarıyla mukayese edildiğinde bu eleştirilerin pek çoğunun ilk dönem eserlerinde geçmediği aksine İbn Atıyye sonrası dönemde tefsirlere girdiği görülmektedir. Bu husus, *el-Muharrarü'l-Vecîz*'in tefsir ilminin ana kaynakları arasında yer aldığını, özgün yorumlar içerdiğini ve sonraki dönemde yazılan tefsirler üzerinde yönlendirici bir etkiye sahip olduğunu ortaya koymaktadır.

Son olarak şunu da ifade edelim ki bu çalışmada İbn Atıyye'nin esbâb-ı nüzûl anlayışı detaylı bir şekilde tahlil edilmemiş, sadece konuya giriş mahiyetinde ana hatlarıyla rivayetleri yorumlama yöntemi ve tenkitleri üzerinde durulmuştur. Dolayısıyla İbn Atıyye'nin naklettiği nüzûl sebebi rivayetlerini tüm yönleriyle ve sistematik bir şekilde ele alıp inceleyen kapsamlı bir araştırmanın alana katkı sağlayacağını belirtmek gerekir.

KAYNAKÇA

- Kur'an-ı Kerim Meâli*. çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 18. Basım, 2009.
- Ablay, Rıfat. *İbn Atıyye Tefsirinde Kıraat Olgusu*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
- Âlûsî, Ebû's-Senâ Şihâbüddîn Mahmûd b. Abdillâh. *Rûhu'l-me'ânî fî tefsîri'l-Kur'ânî'l-azîm ve's-seb'î'l-mesânî*. 30 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâşî'l-Arabî, ts.
- Aynî, Ebû Muhammed Mahmud b. Ahmed b. Mûsâ Bedrüddîn. *Umdetü'l-kârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. 25 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâşî'l-Arabî, ts.
- Bakkal, Mustafa Cihad. *Mâtürîdî'nin Te'vîlâtü'l-Kur'ân Adlı Eserinde Esbâb-ı Nüzûl*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018.
- Begavî, el-Hüseyn b. Mesûd el-Ferrâ. *Me'âlimu't-tenzîl*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Tayyibe li'n-Neşri ve't-Tevzi', 1. Basım, 1989.
- Bırışık, Abdulhamit. "İbn Atıyye el-Endelüsî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/338-340. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmi'u's-sahîh*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Tavki'n-Necât, 2001.
- Demirci, Muhsin. "Esbâb-ı Nüzûl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/360-362. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf el-Endelüsî. *el-Bahru'l-muhît*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1993.
- Ednevî, Ahmed b. Muhammed. *Tabakâtü'l-müfessirîn*. Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1. Basım, 1997.

- Erdem, İdris. *İbn 'Atiyye'nin "el-Muharraru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-'Azîz" Adlı Eserinin Dil Özellikleri*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.
- Fârisî, Ebû Ali. *el-Hucce li'l-kurrâ'i's-seb'*. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Me'mûn li't-Türâs, 1993.
- Fayda, Mustafa. "Bedrû'l-Mev'id". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/335. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Ferrâ, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyad. *Me'âni'l-Kur'ân*. 3 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 3. Basım, 1983.
- İbn Akîle, el-Mekkî. *ez-Ziyâde ve'l-ihsân fî ulûmi'l-Kur'ân*. 10 Cilt. Birleşik Arap Emirlikleri: Câmiatü's-Şârîka, 1. Basım, 2006.
- İbn Âşûr, Muhammed Tâhir. *et-Tahrîr ve't-tenvîr*. 30 Cilt. Tunus: Daru't-Tûnusiyye li'n-Neşr, 1984.
- İbn Atiyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Galib el-Endelüsî. *el-Muharrerü'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-azîz*. 6 Cilt. Beyrut : Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 4. Basım., 2016.
- İbn Ebî Hâtim, Abdurrahman b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*. 10 Cilt. Mekke-Riyad: Mektebetü Nizâr, 1997.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fadl Ahmed b. Ali el-Askalânî. *el-'Ucâb fî beyâni'l-esbâb*. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1. Basım, 2002.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed. *Sahîhu İbn Hibbân*. thk. Şuayb el-Arnâvut. 18 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 2. Basım, ts.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbüddîn. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*. 8 Cilt. Riyad: Dâru Taybe, 2. Basım, 1999.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd. *Sünenü İbn Mâce*. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2009.
- İbn Teymiyye, Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm. *el-Fetâva'l-kübrâ*. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1987.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec. *Zâdü'l-Mesîr fî İlmi't-Tefsîr*. 9 Cilt. Beyrut: Mektebü'l-İslâmî, 3. Basım, 1983.
- Kastallânî, Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr. *İrşâdü's-sârî li-Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. Mısır: el-Matbaatü'l-Kübrâ el-Emîriyye, 1323.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*. 24 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1. Basım, 2006.
- Kutlu, Enise. *İbn Atiyye'nin el-Muharrerü'l-Veciz Adlı Eserinde Kur'an İlimlerine Yaklaşımı*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Küçükaşçı, Mustafa Sabri. "Zülhuleyfe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/561-563. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed es-Semerkandî. *Te'vilâtü'l-Kur'ân*. nşr. Bekir Topaloğlu. İstanbul: Mizan Yayınevi, 2005.
- Mukâtil b.Süleymân, Ebû'l-Hasen. *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*. Beyrut: Müessesetü't-Târîhi'l-Arabî, 2. Basım, 2002.

- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *Sahîhu Müslim*. Riyad: Dâru Taybe, 1. Basım, 2006.
- Nesâî, Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb. *es-Sünenü'l-kübrâ*. 12 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1. Basım, 2001.
- Râzî, Fahrüddîn Muhammed b. Ömer. *et-Tefsîru'l-kebîr (Mefâtîhü'l-gayb)*. 32 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1. Basım, 1981.
- Reşîd Rızâ, Muhammed. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-hakîm (Tefsîru'l-menâr)*. 12 Cilt. Mısır: Dâru'l-Menâr, 3. Basım, 1947.
- Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed. *el-Keşf ve'l-beyân*. 10 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1. Basım, 2002.
- Sarıçam, İbrahim. "Hamrâülesed Gazvesi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/498-499. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Semerkandî, Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm Ebü'l-Leys. *Bahru'l-ulûm (Tefsîru's-Semerkandî)*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, 1993.
- Süyûtî, Ebü'l-Fadl Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *Tabakâtü'l-müfessirîn*. Kahire: Mektebetü Vehbe, 1396.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed. *Fethu'l-kadîr el-câmi' beyne fenneyi'r-rivâye ve'd-dirâye min ilmi't-tefsîr*. 5 Cilt. Suudi Arabistan: Vizâratü's-Şuûni'l-İslâmiyye ve'l-Evkâf ve'd-Da've ve'l-İrşâd, 2010.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmi'ü'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. Mısır: Dâru Hicr, 2001.
- Tirmizî, Ebû İshâ Muhammed b. İshâ. *el-Câmi'ü'l-kebîr*. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1. Basım, 1996.
- Vâhidî, Ebü'l-Hasen Ali b. Ahmed. *Esbâbu nüzûli'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, 1991.
- Zehebî, Muhammed Hüseyin. *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*. 3 Cilt. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2005.
- Zemahşerî, Cârullah Ebü'l-Kâsım Muhammed Ömer. *el-Keşşâf an hakâ'iki gavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvil fî vücûhi't-te'vîl*. 6 Cilt. Riyad: Mektebetü'l-Ubeykân, 1. Basım, 1998.
- Zerkeşî, Muhammed b. Abdullah b. Burhân. *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân*. 4 Cilt. Kahire: Dâru't-Turâs, 3. Basım, 1984.
- Zürkânî, Muhammed Abdülazîm. *Menâhilü'l-irfân fî ulûmi'l-Kur'ân*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Marife, 3. Basım, 2005.